

gen over de islam en zijn vele kleine ijdelheden. Bij zo'n mooie biografie, over zo'n interessante figuur als Holle, neem je graag een paar kleine tekortkomingen op de koop toe.

Maarten Kuitenbrouwer

E. M. L. Klinkers, *Op hoop van vrijheid. Van slavensamenleving naar Creoolse gemeenschap in Suriname, 1830-1880* (Dissertatie Leiden, 1997, Bronnen voor de studie van Afro-Surinaamse samenlevingen XVIII; Utrecht: Vakgroep culturele antropologie, Universiteit Utrecht, 1997, 229 blz., f29,-, ISBN 90 393 1288 5).

Deze Leidse dissertatie gaat over de vraag hoe de overgang van slavensamenleving in Suriname naar die van een Creoolse gemeenschap moet worden gezien. Tot nu toe was hiervoor betrekkelijk weinig aandacht, de nadruk viel op de emancipatie en de periode van het staats-toezicht waaraan de voormalige slaven waren onderworpen na 1863. Politieke kringen en planters vreesden dat de vrijgemaakten de plantages zouden ontvluchten, zodat de Surinaamse economie ineen zou storten. Daarom waren reeds voor de emancipatie maatregelen getroffen om de slaaf zoveel mogelijk te doen wennen aan zijn nieuwe status. Enerzijds hoopte men dit te bereiken door reeds ver voor de emancipatie de lang verfoeide kerstening een kans te geven, anderzijds was er bepaald dat de vrijgelatenen nog tien jaar onder staatstoezicht zouden staan en pas volledige bewegingsvrijheid zouden krijgen wanneer zij bewezen hadden zich behoorlijk te gedragen. Gehoopt werd zo de trek van de plantages tegen te gaan.

Klinkers heeft de overgang van slaaf naar burger geplaatst binnen het 'proto-peasant'-debat, de vraag of de slavensamenleving kan worden gezien als een voorbereiding op een onafhankelijk bestaan als kleine landbouwer na de emancipatie. In deze discussie ligt de nadruk op de vraag of de economische omstandigheden onder de slavernij voldoende mogelijkheden boden voor het ontwikkelen van de vaardigheden voor een onafhankelijk landbouwersbestaan. Hadde slaven gelegenheid geld te verdienen met handelsactiviteiten en leerden zij de werking van de markt kennen? Klinkers is van mening dat de opkomst van de Creoolse landbouw niet alleen vanuit een economisch perspectief moet worden gezien, maar dat het nodig is het sociale leven in dit beeld te betrekken. Hoe ontwikkelde het familieleven zich, kan men de Creoolse familie na de emancipatie zien als *peasants*! In navolging van Scott definieert zij de *peasant* als de kleine boer die zijn leven heeft georganiseerd rond een strategie van overleven en de reproductie van de zelfvoorziening. Niet winst en marktactiviteit staan centraal, maar het voortbestaan van het eigen gezin en de groep waartoe men hoort. Hoewel de nadruk op de eigen werkzaamheden ligt, is het nodig te investeren in de groep omdat men deze in geval van nood nodig heeft. Klinkers is van mening dat de voormalige slaven in de onzekere omstandigheden na de emancipatie sterk steunden op de gemeenschap en een *moral economy* vormden. Zij haakt daarmee in op een van de grote vraagstukken binnen de Afro-Amerikaanse gemeenschappen: heeft het éénoudergezin een Afrikaanse achtergrond, of moet men dat toeschrijven aan de destructieve invloed van de slavernij? Wat is het karakter van een gemeenschap wanneer het twee-oudergezin zwak is ontwikkeld en wanneer de man een 'passant' is, of er zelfs meerdere relaties op na houdt? Of zijn er andere mechanismen die een gemeenschap samen houden?

Het onderzoek is opgezet binnen een ruim tijds kader. Daarmee komen zowel de periode van slavernij als die van de geleidelijke overgang onder het staats toezicht en die van volledige vrijheid aan bod. Hoewel gegevens over het familieleven van (vroegere) slaven slechts in beperkte mate beschikbaar zijn, is er dankzij het werk van de *Herrnhutter* leermeesters, die na

1830 werden toegelaten op de plantages, een regelmatige bron van informatie over het familielevens, huwelijk en sociale omgang onder slaven. Voordien gingen de meeste planters kerstening en zending tegen. Kerstening omvatte niet alleen de overdracht van de christelijke leer, maar ook de leefregels, zoals die voor het monogame huwelijk. Voor het onderzoek is een indrukwekkende lijst van archieven geraadpleegd.

Achtereenvolgens worden behandeld de participatie en socialisatie in de slavensamenlevingen. Hierbij valt de nadruk op hoe de jeugd werd opgevoed en opgevangen wanneer de moeders op het veld werkten, het familie en gezinsleven — polygynie blijkt slechts beperkt voor te komen — en de verhoudingen met ouders en andere verwanten. Op sommige plantages werden tamelijk uitgebreide groepen van verwanten gevonden. De familiegroep was onder meer belangrijk bij het ouder worden en ziek zijn. Mensen zonder familie of vrienden hadden vaak een moeilijke oude dag; de planter bekommerde zich niet meer om hen, terwijl uit de slavengroep evenmin steun kwam. Bij de periode van het staatstoezicht komen vragen als losbandigheid en criminaliteit en de overgang van onvrij naar vrij ter sprake. Er viel wel een verhoogde trek naar de stad te constateren maar van onaangepast gedrag was geen sprake; wel van een duidelijk besef vrij te zijn. Dit had zijn weerslag op het werk van de *Herrnhutters* en missionarissen, die moesten merken dat hun aanmaningen en voorschriften minder effect sorteerden dan voor die tijd. Ondanks hun pogingen het twee-oudergezin meer ingang te doen vinden, bleef ook na de vrijlating het matrifocale gezin sterk overheersen. Als gevolg van de slavernij kwam het veelvuldig voor dat man en vrouw niet samenleefden. Hierdoor werd het één-oudergezin, dat in Afrika niet onbekend was, het belangrijkste samenlevingstype. Dit verklaart ook de behoefte aan steun van de grote familiegroep. Voor-christelijke gedragspatronen zoals het dansen en het raadplegen van winti's, bovennatuurlijke wezens, waren ondanks de kerstening niet verdwenen. Geleidelijk aan zag men ook een wegtrekken van de plantages, een proces dat versneld voortging na 1873. Vrije en stabiele gemeenschappen hebben zich slechts ontwikkeld in twee districten, Coronie en Boven-Para; tamelijk geïsoleerde regio's, die bovendien afwaken van de andere plantagegebieden door het ontbreken van de suikerplantages. Bepaalden dan toch economische en agrarische omstandigheden de mogelijkheden voor de ontwikkeling van een peajanr-gemeenschap?

Interessant is in deze studie de grote diversiteit van de Creoolse gemeenschap. Van allerlei gedragspatronen zijn er wel voorbeelden te vinden. De vraag of wij in de slavensamenlevingen reeds de kiemen van een proto-peoranr-gemeenschap mogen zien, is dan ook niet eenduidig te beantwoorden. Uit de studie blijkt ook dat het draagvlak voor samenwerking binnen de Creoolse gemeenschappen slechts beperkt was. Wanneer er veel gemeenschappelijke inspanningen werden gevegd, bijvoorbeeld voor het aanleggen van dammen of waterkeringen, kon men het niet eens worden over het werk en werd het meestal nagelaten, met alle negatieve gevolgen voor de afzonderlijke leden van de groep. De *moral economy* was dan ook zeer beperkt. Het is daarom jammer dat de auteur geen aandacht besteedt aan het (ontbreken van) leiderschap binnen deze gemeenschappen. Zij postuleert wel het bestaan van allerlei netwerken tussen de leden van de groep, maar moet tegelijkertijd erkennen dat de bronnen haar op dit punt in de steek laten. Men kan zich dan ook afvragen of voor de verklaring van het ontbreken van het leiderschap meer aandacht zou moeten zijn voor het vrijheidsbewustzijn en gevoel van gelijkwaardigheid dat velen beleefden, waardoor samenwerking niet gemakkelijker werd. Is het misschien zo dat er onder de slavernij te weinig aanmoediging was voor het opzetten van organisatievormen op basis van ongelijkheid? Er waren verschillen onder de slaven, maar waren die wel zo sterk om een basis te vormen voor een stratificatie na de emancipatie? Daarna zal het gelijkwaardigheidsgevoel evenmin bevorderlijk zijn geweest voor het ontstaan van leiders.

A. J. Veenendaal jr., *De ijzeren weg in een land vol water. Beknopte geschiedenis van de spoorwegen in Nederland 1834-1958* (Amsterdam: De Bataafsche leeuw, 1998, 192 biz., f46,-, ISBN 90 6707 461 6).

Het idee voor *De ijzeren weg in een land vol water* werd, zoals de auteur in de inleiding vertelt, min of meer tegelijkertijd geboren met de start van het ambitieuze project van de Nederlandse Spoorwegen om alle spoorwegarchieven in Nederland bij elkaar te brengen en te inventariseren. Dit project werd in 1996 officieel gestart en de verwachting is dat het resultaat voor toekomstige onderzoekers een groot gemak zal betekenen. Het lag voor de hand dat voor hen een beknopt overzicht van de Nederlandse spoorweggeschiedenis eveneens van nut zou kunnen zijn, te meer omdat een algemeen overzicht van de geschiedenis van de spoorwegen in Nederland in een handzaam formaat na het standaardwerk van Jonckers Nieboer uit 1938 niet meer is verschenen. Een nieuwe, algemene, maar beknopte geschiedenis van de spoorwegen in Nederland leek daarom hard nodig. En A. J. Veenendaal jr. is in deze opzet met glans geslaagd. De auteur is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Instituut voor Nederlandse geschiedenis te Den Haag en heeft al meerdere publicaties op het gebied van Amerikaanse en Nederlandse spoorweggeschiedenis op zijn naam staan.

Dit beknopte standaardwerk begint in 1834, het jaar waarin de eerste geldlening van 12 miljoen gulden voor spoorwegaanleg werd uitgezet. Veenendaal heeft de geschiedenis van de spoorwegen in vijf periodes ingedeeld en beschrijft in iedere periode nauwgezet een groot aantal kanten van het spoorwegbedrijf. Het eerste hoofdstuk (1834-1870) beschrijft de periode van particulier ondernemerschap en staatsaanleg. In de twee decennia die daarop volgen (1870-1890) krijgt het spoorwegnet steeds meer vorm en is het bijna compleet. De periode rond de eeuwwisseling kenschetst hij als een periode van concentratie en concurrentie, terwijl uit zijn beschrijving van de spoorwegen tijdens de Eerste Wereldoorlog en het Interbellum blijkt, dat de overheid zich steeds meer met de spoorwegen gaat bemoeien. Tot slot beschrijft hij in het laatste hoofdstuk de periode van de Tweede Wereldoorlog en het naoorlogse herstel. De auteur heeft bewust 1958 als eindpunt van zijn beschrijving gekozen. In dat jaar was de oorlogsschade hersteld, het spoorwegnet grotendeels geëlektrificeerd en verder gemoderniseerd. Volgens hem is de periode in de spoorweggeschiedenis die hierop volgt, elders al uitvoerig beschreven en per slot van rekening was het doel van dit boek, een beknopte geschiedenis te schrijven van de spoorwegen in Nederland.

De titel van het boek, *De ijzeren weg in een land vol water*, doet vermoeden dat de auteur een strijd bespeurt tussen de spoorweg en het waterrijke Nederland. Toch wordt deze strijd niet als zodanig beschreven. Vanzelfsprekend waren de vele rivieren in Nederland een uitdaging voor de spoorwegbouwers, maar uit de beschrijving blijkt dat deze uitdaging over het algemeen zonder veel strijd werd aangenomen en gewonnen.

De vele geografische overzichten die in het boek zijn opgenomen van de verschillende lijnen van de diverse spoorwegmaatschappijen die actief waren in Nederland, dragen zeer zeker bij tot een beter begrip van de beschreven ontwikkelingen. En de vele afbeeldingen kleuren dit beeld nog verder in. Er is gekozen voor een tekst zonder voetnoten, die zowel voor historici als voor geïnteresseerden in de spoorweggeschiedenis bruikbaar is. Door een uitgebreide bibliografie (opgesplitst naar verschillende thema's zoals 'Spoorwegen: buurlanden' en 'Elektrische en diesellocomotieven en treinstellen') worden onderzoekers verder op weg geholpen. Een overzicht van archiefbewaarplaatsen is bewust weggelaten, omdat te zijner tijd, na voltooiing van het al eerder genoemde project, een complete inventaris zal verschijnen. Wel bevat het boek een uitgebreid register.

Eén kleine kanttekening rest. Het is jammer dat een samenvatting in dit boek geheel ont-